

Kritika

könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv

Utasi Csaba

Korhoz kötött teljességigény

Bori Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005

Évtizedekkel ezelőtt lábra kapott a hír, hogy doktori értekezését Bori Imre József Attila költészetéről szeretne volna írni, hozzá is fogott a munkához, ebbéli igyekezete azonban akadályokba ütközött. A hír, bár írói körökben elég nagy port vert fel, mendemonda maradt, hisz Bori Imre publikált dolgozatai között sem akkor, sem később nem lehetett olyanokat fellelni, amelyek a költői mű monografikus feldolgozásának igényéről és jegyeiről tanúskodtak volna. Elsősorban talán épp ez a körülmény okozta, hogy irodalmi körökben felfokozott érdeklődés támadt kötetünk kézírata iránt, amikor az nemrég a hagyatékból előkerült.

(*A megírás indítékai*) Az ötvenes évek végén, a nagytanulmány keletkezésének idején, Bori Imre úgy látta, hogy a modern magyar irodalom alakulástörténetében József Attila „központi helye” immár vitathatatlan. Azok a nézetek ugyanis, amelyek „más költőket (Ady Endre, Babits Mihály, Erdélyi József, Illyés Gyula) helyeztek elébe és fölébe, lassan háttérbe szorulnak, és mind jobban meggyőződéssé lesz, hogy József Attila életműve fejezi ki legtökéletesebben, legnagyobb művészi szinten” a XX. századot. Ennek ellenére, jegyzi meg Bori Imre, a helyzet mélyen paradoxális, hiszen ha a mű utóéletére pillantunk, alig láthatunk mást, mint azon „meg nem értéseknek, félremagyarázásoknak, elferdítéseknek sorozatát”, amelyek az életművet már a költő életében is kísérték. A háború után ugyanis, tekintettel arra, hogy az opust „nem lehetett beilleszteni azokba a sémákba, amelyeket az ötvenes évek kezdetén a szocialista realizmust hirdető irodalompolitika kidolgozott”, az életmű egésze problematikussá vált. A költő munkáinak kritikai kiadása meg-

kezdődött ugyan, a műveivel való foglalkozás azonban mind gyérebb eredményeket hozott. Annál inkább, mert számos József Attila-vers fényévekre esett az ún. haladó hagyományoktól, következésképp az irodalmárok vagy mélyen hallgattak róluk, vagy általános szólamokat hangoztattak velük kapcsolatban, de megérteni és valós nagyságukban felmérni nem merték őket.

A költő megítélése tekintetében az „1956-os októberi események után” állt be jelentősebb fordulat. Egyesek most már a XX. század legnagyobb magyar szellemeinek lelki rokonaként emlegették a költőt, ugyanakkor azonban még mindig nem mérték fel „mint azokkal egyenrangú társat”. Épp ezért József Attila változatlanul „a jövő költője, a nyílt titok, a nagy és friss, irányt mutató lehetőség”.

Bori Imre tehát egyfelől hathatósan hozzá szeretett volna járulni a költői életműhöz tapadt meg nem értések, félremagyarázások és ferdtések leleplezéséhez, másfelől pedig a „nyílt titok” értékteremtő megközelítéséhez, még ha tudván tudta is, hogy munkája során csak szerény csapást vághat a „költőhöz vezető út sok bozótján és folyondárjain át”.

(*A pálya globális képe*) Az előszó után Bori Imre a zsenékre vet pillantást, majd az első kötetet, a *Szépség koldusát* fürkészi, amely a költészet polgárának, a Szépség alattvalójának mutatja a költőt, azt a benyomást keltve, mintha ezek a versek nem is az „ellenforradalom gőzében fuldokló magyar társadalomban keletkeztek volna”. Az ifjú József Attila ugyanis ragyogó érzéssel elsajátította a költőelődök poétikai eszközeit, s ezeknek birtokában megismételte a „magyar költészet elmúlt ötven évének fejlődését”, később pedig, amikor már a maga hangját kereste, a szürrealizmus és a marxizmus hatott rá döntően.

Érdekes módon Bori Imre ekkor még érintőlegesen sem veti föl József Attila expresszionizmusának kérdését. „Kassáktól én igen távol állok, mondhatnám nincs hozzá semmi közöm” – írta a költő Jolánnak 1926 júniusában, s Bori Imre talán épp ezt az információt találta mértékadónak. A Kassáktól való költői elhatárolódás ekkorra már csakugyan megtörtént, ez azonban nem feledtetheti József Attila korábbi expresszionista kísérleteit, amelyek közül nem egyet éppen Kassák folyóiratában, a bécsi *Mában* szeretett volna közlésre. Bori Imre ezekkel a versekkel majd csak tíz év múlva, *A szecessziótól a dadáig* című avantgárdtörténeti kötetében foglalkozik részletesen.

A pályakép rajzolatása közben Bori Imre egész sor olyan észrevételt rögzít, amely nem annyira újdonsága, hanem inkább az *eszmélkedés irányja* következtében ma is megfontolandónak látszik. Rámutat, hogy József Attila nem volt a szürrealizmus fenntartás nélküli híve, nem követte az „irányzat szélsőséges stiliztikáját”, ehelyett megkereste „racionális magvát, amelynek segítségével új költői értékeket lehet teremteni”. A szürrealizmus kétségkívül felszabadítólag hatott költői természetére: megnyitotta képzeletét, finomított-

ta asszociatív képességeit. Emellett a szürrealizmus révén fedezte fel a népit, s a népivel nemesítette meg szürrealizmusát, mert csak így tudta a maga versalkotó módszerét megtalálni. Ennek illusztrálására *A kanász* és a *Medvetánc* példáját említi, amely versekben nyoma sincs a népiesek gyakran érzékenységbe hajló hangjának. Míg a népiesek versei rendszerint népdalutánzatnak látszanak, addig József Attilának ez a két verse eredeti költeményként hat. A „szellemisségnek, képzeletnek ugyanaz a csillogása” van ugyan rajtuk, akár a népi eredetű szövegeken, de „egy pillanatig sem tűnnek népi alkotásnak”.

A marxizmusnak József Attilára gyakorolt hatását úgyszintén körütekintően tárgyalja. Kiemeli, hogy amikor költőnk az illegális magyar párt tagja lett, költői eszményképének nemigen tudott érvényt szerezni, hiszen a párt hivatalos irodalompolitikája „akkor már a szovjet irodalom szélsőséges proletkultos eszméit írta elő költőinek”. Míg a párt vezetősége a sztálinista tantételeket és „esztétikai” elveket tartotta követendőnek, addig József Attila a „fiatal Marx és Engels, Hegel és Feuerbach művei” felé tájékozódott. Elsősorban az elidegenedés marxi elmélete foglalkoztatta, amely a korabeli Szovjetunióban a szó szoros értelmében elsikkadt. Nem véletlen hát, hogy a munkáséletéről mindennemű eszményítés nélkül, tárgyilagosan kívánt beszélni. Kerülte a végsőkig öntudatos, masszívan optimista proletárfigurákat, s inkább annak a munkásnak alakját festegette, aki a kapitalizmus adottságai között a „tárggyá, géppé, embertelenné válás mind mélyebb poklába jut”.

A párthoz való csatlakozása után, igaz, agitatív verseket is publikált, ezek azonban – s itt Bori Imre a *Tömeg*, a *Szocialisták* és a *Lebukott* című verset említi – az ügyes verskezelésen s néhány fordulatot kívül nemigen tanúskodnak költői fogantatásról, lévén hogy bennük az agitáció háttérbe szorítja az alkotót. Ezeknek a verseknek legnagyobb hibája tulajdonképpen az, hogy a lírai én személytelen közvetítője marad a szövegbe foglalt meglátásoknak. Aprópénzre váltja a filozófiát, s a munkások egyszerűbb rétegei számára is elérhető szinten akarja „megmagyarázni” a marxizmus néhány alaptételét.

Ezzel a verseléssel azonban gyorsan felhagy majd, mert a marxizmus emberi tartalma sokkal inkább érdekli, mint a mindennapi küzdelem, amely eltakarja a „közgazdasági vonatkozásokban megjelenő emberit”. József Attila ugyanis olyan forradalmár, aki csak azért vállalja a harcot, mert rákényszerítik a körülmények, szívében azonban „már a jövő embere, a szeretet világa él”.

(*Pontatlanságok*) A monográfiát, különösen néhány apróbb részlet tekintetében, tárgyi tévedések tarkítják. Egy helyütt azt olvassuk, hogy a költő 1926. október 15-én keltezett párizsi levelében „nővéreinek a szürrealizmus elméletét fejtegeti”. Erről azonban szó sincs. A levélben József Attila közli, szeretné, ha a szótárból tanult francia szavak valamilyen kapcsolatba állnának össze előtte, épp ezért verseket próbál olvasni – szürrealistákat és klasszikusokat egyaránt. Később pedig, most már a szürrealizmus említése nélkül, megállapítja, hogy a „művészetek egyre jobban felszabadítják az új asszociá-

ciós lehetőségek érzékelhetőségét”. Főöslegesen lenne bizonygatni, hogy a modern művészetek által felszabaduló új asszociációs lehetőségek korántsem csak a szürrealizmus gyakorlatát határozzák meg. Másutt Bori Imre úgy véli, hogy a költő a „*Párbeszéd*”ben Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának népi hexameterével kísérletezik”, holott az ihlető minta egy Theokritosz-utánzónak *Szerelmes párbeszéd* című verse volt. Megint másutt az *Óda* első részének „lankás dunántúli tája”-ról esik szó, annak ellenére, hogy néhány bekezdéssel korábban az „elfutó Szinva-patak” is része az értelmezésnek.

Ezek és az ezekhez hasonló kisebb pontatlanságok, bár azonnal szembe-tűnnek, nem bolygatják meg jelentősebben a monográfia szövegét. Akadnak itt azonban olyan megállapítások is, amelyek, ha igazak volnának, nagymértékben módosítanák József Attila életének és pályájának képét. Bori Imre pl. úgy tudja, hogy a költő 1926-tól 1932-ig terjedő hét éve a „Magyarországi Kommunisták Pártjával való szoros együttműködés, munka hét esztendeje”. Az igazság ezzel szemben az, hogy József Attila csak jóval később, nagy kerülőutak árán talált rá a párthoz vezető útra. 1926. február elején, amikor átmenetileg egy bécsi „hakenkreuzler Studentenheimben” lakik, ahol a legkülönbözőbb „szociálista és anarchista tanokat” tanulmányozhatja, a következő lelkes szavakkal zárja Espersit Jánosnak írt levelét: „Különböben pedig éljen a szindikálizmus útján létrehozandó kollektív lelkű emberiség anarchiája!” Egy évvel később, Párizsban, mint Fábry Zoltánnak írt emlékezetes leveléből tudjuk, még mindig az anarchizmussal barátkozik, s tagja lesz az Union Anarchiste-Communiste nevű szervezetnek. S hazatérte után, olykor szélső pontokat érve el, útkeresése tovább tart. *Emlékezés József Attilára* című írásában Komlós Aladár elmondja, hogy valamikor 1928-ban baráti társaságuk hajnaltájt vetődött haza Vágó Mártáéktól. Amint mendegéltek a pesti utcákon, a „világnézetileg még meg nem állapodott, bizonytalanul keresgélő, minden új elmélet befogadására kész” József Attila egyszer csak szokott élenkségével fejtegetni kezdte „friss antiszemita nézeteit”. Előbb Ignotus Pál és Komlós Aladár felelgetett neki, aztán Illyés Gyula vette át a szót, és hathatósan cáfolgatta a költő újonnan szerzett elveit. „Attila – fűzi hozzá Komlós Aladár – nagyon gyorsan, néhány hét (vagy hónap?) alatt ki is lábott a betegségből, nyoma sem maradt benne.”

József Attila szerelmi költészetének kései szakaszát tárgyalva Bori Imre úgyszintén meglepő pontatlanságot tesz hangsúlyossá. Úgy véli, hogy a költő életében és műveiben Szántó Judit után nyomban Flóra következett, minek következtében teljes mértékben összekuszálódnak a tények. Ha ugyanis a „közbülső” Gyömrői Editről nem veszünk tudomást, akkor a hozzá írt versek olykor átkozódásig fokozódó kitörései csakis Juditra vonatkozhatnak. S a monográfia szerint vonatkoznak is! Bori Imre szerint az *...aki szeretni gyáva vagy* című versben a költő „vádloán átkozódva mondja meg, mit nem kapott meg Judittól”. Az *Elmaradt ölelés miatt* címűben az fakasztja „szenvedélyes

átkozódásra”, hogy Judit nem ment el egy találkára, a *Nagyon fáj*ban pedig Judit emléke ébreszti fel benne a magányosságot.

Nehéz lenne pontosan megnevezni, mi is okozhatta ezt a rövidzárlatot. Talán a *Judit*, amely – ha a versek keletkezésének időrendjét tartjuk szem előtt – a Gyömrői-versek közé ékelődik. Ez sem elégséges magyarázat azonban, hiszen a *Judit* teljes mértékben elüt a Gyömrői-versektől. „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, / ha már szétesett.” – üzeni a versben a lírai szubjektum, majd záradékuhoz hozzáfűzi: „Hideg csillagok égnek tar fák ága közt. / Merengsz még? Aludj, / egyedül alszom én is. Huzódkodj össze / s rám ne haragudj.” A méltóságteljes, kissé elégikus búcsúzkodásnak ez a hangja a szó szoros értelmében kizárja a Gyömrői-versek zaklatott hangját.

(*A belelátás pillanatai*) A versértelmezés, mint ismeretes, mindig kockázatos, hiszen egy-egy költemény rejtettebb dimenziói, nehezen megvilágítható részletei, talányos fordulatai könnyen megtéveszthetik az értelmezőt, arra csábítva őt, hogy bizonyíthatatlan összefüggéseket tárjon fel. Bori Imre tudatában volt a veszélynek, épp ezért, ha egy-egy vers elemzése során bonyolult komplex képekig jutott el, ahelyett, hogy találgatásokba bocsátkozott volna, a versbe foglaltak egyszerű átmesélésére vállalkozott. Ennek ellenére néhány helyen mégsem tudott ellenállni a kísértésnek.

A *Téli éjszaka* értelmezése során idéz a versből („Milyen vitrinben csillognak / ily téli éjszakák?”), majd váratlanul a következő kommentárt fűzi hozzá: „A tél érzékletes képe és urak kegyetlen világának gondolata egyszerre csap ki a képből.” Hogy miért asszociált itt az „urak kegyetlen világa”-ra, az most már örök időkre rejtély marad. Ennél is meghökkentőbb azonban, amit a *Külvárosi éjbe* lát bele. „Egy macska kotor a palánkon / s a babonás éjjeli őr / lidércet lát, gyors fényjelet, –” – idézi a verset, majd a szerencsétlen babonás proli alakjától elvonatkoztatva, vaskos ideológiai következtetést von le: „A kapitalizmus nagy gazdasági rendszere, politikája, államélete látja ezt a »lidércet«, amely nyomja és nem hagyja aludni.”

(*Túlzások*) A monográfia érdekes módon nemegyszer a semmivel sem indokolható túlzás térségébe téved. „Juhász Gyula a maga osztályhelyzetéből fakadó látását, stílusát kényszerítette a fiatal költőre” – olvashatjuk a kötet elején, ezt a *marxizáló* ítéletet azonban nem lehet mihez kötni. Ismeretes, hogy a fiatal József Attila előbb levélben kereste fel Juhász Gyulát, majd Makóról begyalogolt hozzá Szegedre, hogy versei publikálása ügyében a segítségét kérje, mint ahogy ismeretes az is, hogy a „magyar bánat” szegedi poétája lelkesült előszót írt a *Szépség koldusához*. Nem nehéz belátni, hogy mindennek az égvilágon semmi köze ahhoz, amit *kényszerítésnek* lehetne nevezni. S ha már itt tartunk, hadd említsem meg, hogy a monográfia nagy nyomatókkal hangsúlyozza, miszerint Juhász Gyula „végső fokon osztályok helyett az embert látta csupán”, ami arról tanúskodik, hogy Bori Imre ekkor

még nem érlelte meggyőződéssé: a költői mű esztétikai hírértéke véletlenül sem az ideológiai tájékozódásnak, sokkal inkább a tehetségnek függvénye.

A monográfiának meg-megismétlődő állítása, hogy József Attila *legyőzte* a polgári költészetet, *leszámolt* a polgári költészettel, sőt *megsemmisítette* azt. Nem tudni, hogy Bori Imre mit is értett polgári költészetten, ha azonban szem előtt tartjuk a dolgozat keletkezésének Jugoszláviában is szigorú időszakát, aligha lehet kétséges, hogy a jelzős szerkezet alkalmazásakor elsősorban eszmei tartalmakra gondolt. De még ha így volt is, akkor sem érthető, hogy valamely költő miért és főleg miként semmisíthetné meg költőtársai vagy elődei műveit.

Ezen a téren Bori Imre talán mégis *Az Istenek balnak, az ember él* című Babits-ellenes pamflet s az úgyszintén Babitsot gúnyoló *Egy költőre* című vers értelmezésekor megy el legtovább. Minthogy József Attila a „régii tartalmak vagy régi költői formák megsemmisítését akarta elvégezni”, bizonygatja, a pamfletben és a versben egyrészt Babits költészetét támadja, másrészt pedig a már létjogosultság nélküli „polgári költészet bírálata”-ra vállalkozik. A tények azonban másról beszélnek. A pamflet, amely nemcsak Babits verseinek világát teszi meg gúny tárgyává, hanem túlfokozott indulatossággal Babitsot, az embert is gyalázza, sárral dobálja meg, sziporkázó rokonszenvvel szól Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi költészetéről, mintegy jelezve, hogy a titánkodás korántsem az ún. polgári költészet egészét veszi célba. Hogy tehát szó sincs valamiféle „megsemmisítő” szándékról, amit mi sem bizonyíthat jobban, mint hogy József Attila néhány évvel később Kosztolányi „gazdag művészeté”-t méltatja majd, emellett pedig megírja [*Magad emésztő...*] című versét is, amelyben a szó szoros értelmében megköveti Babits Mihályt, s amelyre Bori Imre érthető módon nem tér ki.

(*A marxizmus mint abszolút érték*) A monográfiának talán legmeglepőbb sajátja, hogy Bori Imre marxista pozícióból hozza meg ítéleteit. Nem pusztán arról van szó, s ez talán az eddigiekből is kitetszik, hogy a „társadalmi” elvárásnak engedelmessé a marxista frazeológia olyan közhelyeit is alkalmazza, amilyen az *osztályharcos humanizmus, az osztályharc új és végső szakasza, haladó értelmiségi, történelmi szükségszerűség* stb., hanem arról is, hogy az autentikus marxista tanok igazságtartalmát *kikezdehetetlennek* véli. Ez okból állapíthatja meg, hogy a költő 1932-re „tisztázta világnézete minden kérdését”, hiszen a „marxizmus tanítása nyomán a világ, a természet jelenségeit megértette, felfogta törvényszerűségeit”, olyannyira, hogy eszmélkedésében ettől fogva a valóságos élet értelmezésének alapja „mindig a marxista filozófia iránymutatása” lesz. A marxizmus felsőfokú dicséretét azonban mégis *A város peremén* elemzésekor fogalmazza meg. Ebben a versben, amely az *Elégiával* együtt költészete középpontját alkotja, József Attila a „marxizmus egyetemességét” éneklí, véli, majd ezt az észrevételt a következő megdöb-

bentő konklúzióval toldja meg: „Csak a munkásosztály világnézetével lehet megérteni a világmindenség törvényszerűségeit...”

Önként adódik a kérdés, hogy ha József Attila a marxizmus segítségével definitíve tisztázni tudta világnézetét, ha *mindig* a világegyetem törvényszerűségeinek megismerésére is alkalmas marxista filozófia iránymutatására hagyatkozott, vajon miért írta meg *A háló*, a *Reménytelenül*, a *Téli éjszaka* vagy az *Eszmélet* című verseket, amelyek az ember léthelyzetén, esélyein tűnődve páratlan erővel kérdőjelezik meg a jövőbe látó marxizmus optimizmusát. Ezzel a kérdéssel természetesen Bori Imre is szembenézett, s választ is adott rá: „József Attila évekig betegsége bilincseit hordozta magán, és jóval előbb vált képzelete, érzelmvilága, képalkotása ennek rabjává, mint a törékeny test.” Más szóval az egészséges, mert „tudatos jövőbe” látó, marxista József Attila verseit meg kell különböztetni a beteg, mert távlatot nem látó, végső-kig reménytelen József Attila verseitől. Az opus ilyesféle kettéhasítása azonban merő képtelenség, hiszen József Attila – betegség ide, betegség oda – nagyon is tudatosan közelítette meg a lét azon dimenzióit, amelyekről a marxizmus álmodni sem tudott.

(*A kézirat lappangásának lehetséges oka*) Amikor Bori Imre harmincévesen pontot tett a kézirat végére, a Forum Könyvkiadó, intézményes publikálási lehetőséget biztosítva írónknak, már javában működött. Nyilván szíves örömet közzétette volna a monográfiát, hiszen az értekező próza terén igencsak szegények voltunk még, arról nem is szólva, hogy a mű marxista koncepciója feltétlenül féken tartotta volna az irodalmunk körül ólálkodó, prédára leső besúgókat is. Ennek ellenére Bori Imre félretette a kéziratot, aminek okát Bányai János próbálja megnevezni a könyv utószavában. Rámutat, hogy a könyv szemléletét későbbi írásaiban, így a József Attiláról szólókban is, Bori Imre „messze meghaladta, és később talán nem is gondolt jó érzéssel a József Attila-monográfia kéziratára”.

Ehhez a fontosnak látszó föltevéshez csak annyi kívánczok, hogy Bori Imre „jó érzés”-ének szertefoszlását a hatvanas évek elejének országos irodalmi konstellációi is siettették. Ebben az időszakban felgyorsul a nyugati művek behozatala és fordítása, minek következtében Bori Imre nézőpontja is gyorsan változik. *A „semmi ágán”* című, 1962-ben közzétett tanulmányában, kissé korábbi önmagával is perlekedve, már úgy találja, hogy József Attila szemlélete és a háborús, illetve a háború utáni egzisztencialista filozófia között számos rokon vonás fedezhető fel, amelyeket nem lehet a költő „elhatalmasodó betegségével magyarázni”. Nem, mert amikor a „maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista – Kafka és Camus testvére, szellemi rokona”.

Érthető, hogy ebből a pozícióból az osztályharcos humanizmus felé már nem vezetett út.